

DOI: 10.31110/consensus/2023-01/033-042

УДК (UDC) 340.123

**HISTORICAL AND LEGAL SCIENCE
AS A DRIVING FACTOR OF CONSCIOUSNESS NATIONALIZATION
(19 – EARLY 20 CENTURY)**

Natalia Balanyuk***Svitlana Kovtun******Abstract**

The prospects for the introduction of historical and legal science at the 19 – early 20 century have been determined under the conditions of the first attempts to introduce the first national universities. It is emphasized that the strengthening of the connection of historical and legal science with the historical past of the formation of national consciousness is characteristic of the isolated period. It has been proven that mostly the very first explorations of jurisprudence marked the history of Ukrainian law as a part of Polish, Austrian, and Russian law emphasizing the principles of “common origin”, in parallel Ukrainian law as an individual historical development was unfortunately not considered. Based on today’s military events in the country, one of the most urgent tasks of science is the separation from the Russian concept and the Polish one, de-idealization of the missionary role of Austria.

Universities in Kharkiv, Kyiv, Odesa, Lviv, Chernivtsi, numerous scientific societies that emerged during the 1870–90s; historical-philological at the Kharkiv, Kyiv and Odesa universities, Nestor Chronicle Historical Society, Southwestern Division of the Imperial Russian Geographical Society, Shevchenko Scientific Society in Lviv, Ukrainian Scientific Society in Kyiv and others initiated the development of historical and legal thought. The first Ukrainian scientific schools appeared in the university environment, although university scholars had to balance the pressure from the outside and their own internal academic values and ideals.

Keywords: history, law, universities, research, historical associations, scientific societies, scientific journals, historical and legal studies

* Candidate of Legal Sciences, Teacher, State Vocational and Technical Educational Institution “Shostka Higher Vocational School”, Shostka, Ukraine. E-mail: b.n.y@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1596-4449>

** Director, State Vocational and Technical Educational Institution “Shostka Higher Vocational School”, Shostka, Ukraine. E-mail: svkovtun724@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5051-7304>

**ІСТОРИКО-ПРАВОВА НАУКА ЯК РУШІЙНИЙ ФАКТОР НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ СВІДОМОСТІ
(XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)****Наталія Баланюк*****Світлана Ковтун******Анотація**

Обумовлено перспективи запровадження історико-правової науки в кінці XIX – початку XX ст. за умов перших спроб запровадження перших національних університетів. Підкреслено, що для виокремленого періоду притаманно посилення зв'язку історико-правової науки саме з історичним минулим формування національної свідомості. Доведено, що переважно найперші розвідки з правознавства маркерували історію українського права, як частину польської, австрійської, російської історії, підкреслюючи принципи «спільного походження». Паралельно українське право в якості індивідуального історичного розвитку, на жаль, не розглядалося. Спираючись на сьогоднішні воєнні події в державі, одним з найактуальнішим завдань науки – відсепакування від російської концепції та польської, деідеалізація місіонерської ролі Австрії.

Ключові слова: історія, право, університети, дослідження, історичні спілки, наукові товариства, наукові часописи, історико-правові дослідження

Цитування: Баланюк, Н., & Ковтун, С. (2023). Історико-правова наука як рушійний фактор націоналізації свідомості (XIX – початок XX ст.). *Консенсус*, 1, 33-42.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/43>

Постановка проблеми. Станом на сьогодні, беручи до уваги величезну кількість проблем пов'язаних з економіко-політичними та правовими коливаннями на тлі воєнного стану, коли соціологічні опитування свідчать про тандем політичних і нормотворчих із національними, релігійними та етнічними відмінностями, можемо констатувати процес поетапної розбудови демократичних напрямків. З метою всебічного охоплення перспектив виокремлення напрямків руху проведемо роботу з об'єктивного тлумачення подій історико-правової ваги.

Слід зазначити, що історичне минуле нашої держави є своєрідним успішним шляхом розвитку незалежної нації із мінливістю кордонних показників, взаємообміном культур, історично сформованим соціально-правовим розвитком.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виокремлена тематика дослідження відображається у переліку дослідницьких праць вітчизняних науковців. Слід підкреслити, що проблема розвитку вітчизняної історико-правової науки, її

* кандидат юридичних наук, викладач Державного професійно-технічного навчального закладу «Шосткинське вище професійне училище», Шостка, Україна. E-mail: b.n.y@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1596-4449>

** директорка Державного професійно-технічного навчального закладу «Шосткинське вище професійне училище», Шостка, Україна. E-mail: svkovtun724@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5051-7304>

наукових шкіл привертала увагу не одного покоління теоретиків та практиків. Окрім цього констатуємо недолік: за радянського періоду дослідницька діяльність представників української історико-правової науки майже не вивчалась.

Отже, серед вітчизняних дослідників історії правової науки України варто виокремити наступні видатні прізвища: В. Антонович¹, Т. Бондарчук², П. Гончарук³, М. Кордуба⁴, А. Коцур⁵, І. Крип'якевич⁶, С. Наріжний⁷, І. Огієнко⁸, М. Тимошик⁹ та ін. Усі дослідники погоджуються з тим фактом, що все ж-таки у порівнянні із більшістю юридичних галузей, саме відносно молодим напрямком наукових знань варто враховувати історію правої думки України. Цьому є свідчення поетапності становлення даної науки, що знаходить своє підтвердження у зверненнях дослідників XIX ст. до з'ясування національних і географічних особливостей суспільно-правового розвитку на Україні та включають спільну університетську діяльність. Однак нами з'ясовано, що переважна більшість аспектів дослідної діяльності університетської професури та членів товариств у галузі історії права залишаються далеко не в самому центрі наукових студій, є суперечливими та неоднозначними, а отже спрямовані на подальше ґрунтовне вивчення.

Отже, **мета статті** полягатиме в дослідженні процесів зародження права як самостійної галузі другій половині XIX – початку XX ст. на Україні. З подальшою метою виокремлення загальних передумов формування історико-правової науки звернено увагу на перелік студій та дослідження науковців першої половини XIX ст.

¹ Антонович В. Про козацькі часи на Україні / Післям. М.Ф. Слабошпицького; комент. О.Д. Василюк та І.Б. Гирича. Київ: Дніпро, 1991. 238 с.

² Бондарчук Т., Усенко Б. Линниченко Іван Андрійович. *Юридична енциклопедія* / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького / Ю.С. Шемчуненко (ред.). Київ: Вид-во Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2001. Т. 3. С. 475-476.

³ Гончарук П. Участь кирило-мефодіївців у діяльності Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. *Київська старовина*. 1995. № 6. С. 71-76.

⁴ Кордуба М. Розвідки д-ра Раймунда Фридриха Кайндля з етнографії руської. *Записки НТШ*. 1896. Т. 11. С. 1-10.

⁵ Коцур А. Українська історична думка та формування центрів українознавства Наддніпрянщини в I-й половині XIX ст. *Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка*. Тернопіль: Вид-во Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка, 2002. Вип. I. С. 159-167.

⁶ Крип'якевич І. Українська історіографія XVI-XVIII в. Львів: Наклад Філософичної громади, 1923. 150 с.

⁷ Наріжний С. Історичне Товариство Нестора Літописця в Києві. *Український історик*. 1975. № 1-2. С. 29.

⁸ Огієнко І. Українська культура. *Коротка історія культурного життя українського народу* / Передм. М.І. Жулинського. Київ: Довіра, 1992. 140 с.

⁹ Тимошик М. Видавнича діяльність Київської археографічної комісії. *Київська старовина*. 2002. № 5 С. 80-87.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виокремимо тісний взаємозв'язок правової науки з історичним державотворенням. Зазначимо, що активне дослідження української історії, перевтілення історико-правових знань у науку розпочалося на початку XIX ст. Проблеми культурного розвитку українців були доволі актуальними у цьому столітті, бо за відсутності власної держави культурне будівництво, розвиток науки, науково-освітньої інфраструктури слугували позиціонуванню політичних питань¹⁰.

Відповідні попередні процеси відігравали досить активну роль під час розвитку української політико-правової думки, формуванні національної визвольної ідеї. З метою подальшого розвитку українського права в окреслений час виокремлюється найвагоміша наукова та публічна діяльність наступних вчених: М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського. Зосередження національної історико-правової науки також можна пов'язати із становленням шкіл та університетів. Заснування перших науково-освітніх установ, зокрема шкіл та університетів стало досить вагомим кроком для розвитку національного права в історичному ракурсі. Даному позитивному явищу посприяла певна численність наукових товариств, що виникали протягом 70–90-х років XIX ст., серед яких: історико-філологічні при Харківському, Київському та Одеському університетах, історичне товариство Нестора Літописця, Наукове товариство імені Шевченка у Львові й ін.

Видатні наукові студії з юриспруденції набули розвитку в межах історії держави. Велика заслуга М. Максимовича, першого ректора Університету св. Володимира, який першій половині XIX ст. започатковував історико-правові підходи в українській археографії. Він був видавцем «Повісті минулих літ». Сучасники М. Максимович – В. Антонович, В. Іконников, М. Костомаров, наголошували на високому науковому рівні, використанні багатьох історичних джерел, новизні тем¹¹. М. Грушевський, вказував, що саме в його працях «...уточнювалася аналіза і документувалися висновки української історії литовсько-польської доби»¹².

Здобувши докторський ступінь у 1878 р., В. Антонович стає відомим професором, очолюючи деканат історико-філологічного факультету Київського університету (1880–1883). Досліджуючи перелік українських областей, науковець одразу звертає увагу на факт недіючого магдебурзького права для них. Це пояснювалось викривленням ряду позицій німецького права, елементарному несприйнятті українцями відповідної інституції. Українські міста були розглянуті

¹⁰ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства. *Український історик*. 1989. Т. 26. Числа 1–3 (101–103). С. 82–91.

¹¹ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України. *Записки НТШ*. Львів, 1922. Т. CXXXIII. С. 1–26.

¹² Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Грушевський М.С. *Твори*: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; гол. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2002. Т. 1. С. 135–149.

науковцем під призвою окремих правових одиниць в якості центрів торгово-промислових осередків. В. Антонович виокремив дефінітивну складову поняття «город» зі старослов'янського громадського вічового центру, беручі до уваги еволюційні правові особливості міського життя.

Враховуючи основоположні здобутки попередників, дослідник теоретично зміг довести, що український народ мав свою провідну ідею. Якісні дослідження зумовили встановлення свідомої думки про відмінний від Європи шлях майбутнього історико-правового розвитку української нації. Українська історико-правова наука ще досить довго будуватиметься на засадах, які вніс в науку професор В. Антонович, бібліографія наукових праць якого налічує до 1 990 позицій.

М. Іванішевим, М. Владимирським-Будановим, Ф. Леонтовичем було вивчено «західноруське право», тобто право України періоду Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Українське право за наслідками дослідження вищезгаданими вченими почало розглядатися в якості окремої самостійної правової системи. Отже ми можемо спостерігати, як поступово в університетському середовищі почали зароджувалися новітні українські правові школи, хоча дослідникам нерідко доводилось балансувати між зовнішнім тиском та інноваційними внутрішніми академічними цінностями й ідеалами.

Надалі перейдемо до дослідження наукової діяльності помітної постаті в українській історико-правознавчій науці - доктора державного права Ф. Леонтовича (1833-1911). Слід наголосити на тому, що правові дослідження науковця базувалися перш за все на фактах, підтверджених досконалим знанням історико-правового та соціологічного «фундаменту». Дослідження первісного права зумовили поступову і послідовну еволюцію в бік дедалі ширшого порівняльно-історичного вивчення та використання соціологічної методології. Він був автором праць про характер первісного побуту давніх слов'ян, висунув ідею про монгольські впливи в національному праві. Незважаючи на певну дискусійність багатьох положень, його дослідження з давньоруського і західноруського права не втратили актуальності («Джерела з історії слов'янських законодавств» (1866), «Звичаєве право південних слов'ян» (1873), «Історія українського права» (1902) та ін.)¹³.

Найпершим класичним навчальним закладом на українській території був Львівський класичний університет, створений в 1661 р., а Чернівецький університет, що утворився у 1875 р., у свою чергу, розпочинає процес навчання саме у складі таких актуальних на той час факультетів, як: теологічного, юридичного, філософського.

Слід зазначити, що хоча тридцять вісім років основоположною мовою викладення була австрійська, більшість професорсько-викладацького складу – це німці, вихідці з провідних університетів Австрії та Німеччини. Порівняно меншу кількість становили викладачі такої національності, як румуни, євреї, словени, чехи,

¹³ Кульчицька Т. *Періодичні та серійні видання Наукового товариства ім. Шевченка (1885-1939): Анотований покажчик НТШ у Львові; Комісія бібліографії і книгознавства. Львів, 1990.*

поляки, українці, але на філософському факультеті поряд із філософією вивчали філологію, історію, науково-природничі дисципліни; історію України викладали німецькою мовою, не виокремлюючи з історії Східної Європи. Окремі спроби опрацювання місцевої історії знаходимо у представника старшого покоління буковинознавців Ф. Ціглауера. Він намагався обґрунтувати право Австрії на Буковину, пропагуючи цивілізаторську місію австрійської монархії на приєднаних землях. Цінним був багатий фактичний матеріал, що висвітлював історію та правові традиції Буковини кінця XVIII – початку XIX ст. Українознавчі студії були в полі зору австрійського історика та етнографа Р. Кайндля, який визначив своїм завданням ознайомити Європу з українцями¹⁴, ставши найвідомішим істориком Буковини початку XX ст. Мислитель оприлюднив дискурси «Історія міста Чернівці» (1908), тритомну «Історію Буковини» (1888–1893), «Рутени на Буковині» (1907–1911). Так, важливі регіональні краєзнавчі дослідження вперше науково аргументували автохтонність населення цього регіону України. Оригінальністю вирізнялася розвідка «Гуцули» (1894), яка стала першою працею, де проаналізовано походження назви, побут, громадське життя цієї групи українців. Цікавими вважаються дискурси Р. Кайндля з історії німецького права в Галичині, що стали «найважливішим здобутком, який дали німці східним краям»¹⁵. Важливо, що серед кола дослідників – представників університетів Миколаїв, Києва, Львова, Одеси починала зароджуватися думка щодо поступового «укріплення» наукових товариств в якості найпотужніших маркерів розгортання подальших ефективних досліджень з актуальних сфер життєдіяльності українського суспільства. Заслугою наукових товариств стала величезна пророблена робота з відокремленням всіх специфічних документальних джерел, що мали відображати насамперед національну українську самобутність, історичне минуле, з'являється можливість нормативно-правової реконструкції національного історичного процесу. Завдяки плідній діяльності комісії на даному етапі було опублікувала більшу частину невідомих до того часу національних літописів. Зокрема, вирізнялися видання цієї джерельної продукції В. Антоновича, О. Левицького¹⁶.

Таким чином підсумуємо той факт, що саме у XIX столітті найпершою була започаткована та науково організована широкомасштабна публікаційна діяльність з оприлюднення джерельної бази з історичного та культурного минулого України, включаючи формування нормативно-правової бази, що відповідним чином створило подальший поштовх до відновлення новітніх національних осередків, до розвитку історико-правової науки. До видатного історичного товариства насамперед віднесемо Історичне товариство ім. Нестора Літописця (ІТНЛ), яке заснували в Києві

¹⁴ Українське наукове товариство в Києві та історична секція при Всеукраїнській Академії наук у рр. 1914–1923. *Україна*. 1924. Кн. 4. С. 181–223.

¹⁵ Стадник М. Гадяцька унія. *Заміски УНТ*. 1910. Кн. VII. С. 65–86; Кн. VIII. С. 5–40.

¹⁶ Чернівецький університет. Нарис / ред. кол.: В.К. Боролюк (відп. ред.) та ін. Львів: Вища школа, Видво при Львів. держ. ун-ті, 1975. 192 с.

у 1873 р. з ініціативи М. Максимовича. Спочатку воно діяло в Київському університеті, а з 1920 р. – при УАН. Тривалий період головами цього товариства були В. Іконников (засновник і перший голова), В. Антонович. Активну участь у його діяльності брали М. Владимирський-Буданов, М. Василенко, М. Дашкевич, О. Кістяківський, І. Каманін, І. Срезневський, М. Костомаров, Д. Багалій, М. Грушевський та ін. Саме методологічний та історико-філософський напрямок наукових підходів відповідних вищезазначених дослідників спрямували характер діяльності історико-правового товариства, що базувався не тільки на дослідженні з подальшим опрацюванням відповідного масиву документів щодо національного буття, а й на їхньому науковому осмисленні. Популяризації знань сприяв збірник «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», проте через матеріальні труднощі цей науковий орган не став періодичним. Дописувачі до «Чтений...» паралельно із розвідками публікували археографічний додаток. І. Каманін, М. Довнар-Запольський, О. Левицький, О. Лазаревський та інші науковці дослідили новий пласт археографічної й археологічної інформації.

На межі історично-правових відкриттів не переставали опрацьовуватися питання інституту Гетьманщини у так званій «Малоросії», а пріоритет належав саме О. Лазаревському.

Харківське історико-філологічне товариство (ХІФТ), засноване в 1877 р. при історико-філологічному факультеті університету, за мету обрало розвиток з подальшою популяризацією історичних, етнографічних, філологічних, правових та інших знань, що стосувалися саме Слобожанщини, Лівобережжя, всієї України загалом. Натомість слід підкреслити, Одеське товариство було зосереджене виключно на проблемах Півдня України та Криму, то Зазначимо, що в діяльності ХІФТ брав активну участь Д. Багалій (1857–1932), відомий учень В. Антоновича. В. Антонович являється автором великої кількості публікацій з археології, географії, етнографії, історії, архівознавства, археографії. Праці вченого були присвячені дослідженню історичних особливостей Слобідської України.

Суспільно-наукову діяльність Д. Багалій розпочав у 80-х роках XIX ст., створивши дослідницьку працю про Сіверщину («История Северной земли до половины XIV в.»), а також праці «Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства», «Колонизация Новороссийского края и его первые шаги по пути культуры», «Магдебургское право в Левобережной Малороссии», «Украинская старина», «Займанщина на Левобережной Украине» тощо (їхня загальна кількість становить понад 200). Наукові студії Д. Багалія вирізнялися досить детальним дослідженням подальших колонізаційних процесів на території сучасної України, їхніх адміністративних форм (урядова, народна) та ефективних шляхів запровадження. У дослідженні «Займанщина на Левобережной Украине» автором було зображено низку проблем колонізації Лівобережної частини України, аргументовано сформовано авторське бачення земельно-вічового устрою Київської Русі, відмінного від російської общини. Також вже на етапі спостереження Д. Багалій

мав сміливість не погодитися із думкою І. Лучицького щодо ідентичності функцій української громади та великоросійської общини. Стаття «Магдебурське право в Левобережній Малоросії» була ефективно проаналізована автором з подальшою розробкою шляхів реального та фактичного становлення магдебурзького права саме в Лівобережній Україні. На даний час науковці свідомо оминали відповідну тему, на відміну від Правобережжя, де висновки щодо цього зробили В. Антонович, М. Владимирський-Буданов. Відповідно плану дослідника Д. Багалія, невеличка публікація на вищезгадану тематику мала започаткувати монографічне студіювання, котре найближчим майбутнім надало б можливість висвітлити подальший історичний процес з поетапного становлення німецького права в період польського та московського володіння, одночасно беручи до уваги національні суспільно-історичні умови вже сформованої української території.

Так, здійснюючи дослідження національного буття, автор частково сформував перехід від офіційної історіографії до визнання окремішності та самотності саме українського народу. Варто приділити увагу уважному вивченню першоджерел, архівних пам'яток, записок сучасних науковців і очевидців подій, фольклорних джерел. Видатною рисою суспільно-наукових товариств є наявність наукових періодичних видань, які публікувалися безперервно в якості наукової розвідки, широкого джерельного комплексу документалістики. Варто також звернути увагу, що безліч виокремлених джерел з історії права видрукувала у своєму часописі редакція журналу «Київська старовина» (1882–1907 рр.).

У другій половині XIX ст. розширюється географія наукових досліджень. Поряд із Харковом, Києвом, Одесою наукові студії поширилися на Лівобережну Україну. Серед першовідкривачів був О. Лазаревський (1834–1902) – виходець із Конотопщини з давнього козацько-дворянського роду, вихованець історико-філологічного факультету Петербурзького університету, автор понад 400 розвідок. Учений здобув славу єдиного знавця малоруських архівів та внутрішньої історії України¹⁷. Торкнемося творчості М. Грушевського. Він, як існуючий голова НТШ у Львові, у свій час вдався до впровадження української науки в міжнародне товариство як науку самостійної нації. Так, за 16 років діяльності М. Грушевського, як голови НТШ, побачили світ 423 томи наукових публікацій з історії, літератури, літературознавства, мовознавства, філософії, етнографії, права, статистики, математичних і природничих дисциплін, медицини, бібліографії з обов'язковою умовою – друкування українською мовою. Під активним керівництвом дослідника ми можемо спостерігати, як плідно працювала історико-філософська секція, була сформована історико-правова школа у Львові. Бібліографічна комісія видавала «Матеріали до української бібліографії», статистична – «Студії з поля суспільних наук і

¹⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). Ф. 401. Редакція журналу «Літературно-науковий вістник». 1897–1939 рр., м. Львів. Оп. 1. Спр. 70. Статті, рецензії й огляди західноукраїнського історика Крип'якевича І. 1904–1913. 352 арк.

статистики». Впродовж 1894–1900 рр. побачила світ «Часопись правнича», у 1900–1912 рр. – «Часопись правнича і економічна». У 1901–1902 рр. товариство опублікувало 4 книги «Правничої бібліотеки», що вміщали монографічні праці С. Дністрянського і П. Стебельського. З 1883 по 1904 рр. виходила серія «Історичної бібліотеки», що містила наукові розвідки з української історії та права В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, О. Єфименко, М. Костомарова й ін. Традиції науки продовжила перша україномовна наукова інституція Наддніпрянської України – Українське наукове товариство (УНТ). Особливостями перших наукових студій на правову тематику є те, що вони розвивалися переважно в межах історичної науки та концентрувалися навколо періодів Київської Русі, Литовсько-Руського князівства, Гетьманщини¹⁸.

Висновки. Для вищезазначеного періоду, а саме у XVIII – на початку XX ст. спостерігається притаманний тісний зв'язок правової науки з історією українського народу та його держави – та це й не дивно, адже здебільшого найперші розвідки з правових наук виокремлювали історію українського права, уникаючи розгляд історії та права українців в якості автономного окремого історичного та правового розвитку. Завдяки колосальній праці дослідники змогли відокремитися від польської концепції, одночасно об'єктивно оцінюючи при цьому провідну роль Австрійської імперії. Осучаснені наукові підходи того часу у ефективному пошуку, подальшому опрацюванні та публікації джерел, опанування нових способів й методів пізнання характеризували діяльність найперших провідних наукових товариств, заснуванню яких сприяли переважно дослідників університетів, що активно були налаштовані невпинно поповнювати джерельний арсенал історико-правової бази, давало відповідно можливість запровадження на практиці в університетах та школах перших курсів лекцій та хрестоматій на історико-правову тематику. Заснування фахових часописів дало відповідну змогу сформувати достатнє інституційне поле з метою подальшої взаємодії, легітимізації історико-правових досягнень у науково-інформаційній сфері кінця XX – початку XXI ст.

REFERENCES

- Antonovich, V. (1991). Pro kozacki chasi na Ukrayini [On Cossack Times in Ukraine]. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
- Bodnarchuk, T. & Usenko, B. (2001). Linnichenko Ivan Andriyovich [Lynnichenko Ivan]. In: Shemchushenko, Yu.S. (Ed.). Yuridichna encyklopediya. – Legal Encyclopedia. Vol. 3. Kyiv [in Ukrainian].
- Borolyuk, V.K. (Ed.). (1975). Cherniveckij universitet. Naris [Essay]. Lviv: Visha shkola [in Ukrainian].
- Gerasimchuk, V. (1922). Mihajlo Grushevskij yak istoriograf Ukrayini. *Zapiski NTSh*. T. CXXXIII. Lviv [in Ukrainian].

¹⁸ Зайцева З. Приват-доцентство і проблеми українознавства в університетських курсах на зламі XIX–XX ст. *Четвертий конгрес україністів: Доп. та повідом. Історія. Одеса-Львів-Київ: Обереги*, 2000. Ч. 2: XX ст. С. 158–159.

- Goncharuk, P. (1995). Uchast kirilo-mefodiyivciv u diyalnosti Kiyivskoyi Timchasovoyi komisiyi dlya rozglyadu davnih aktiv [Participation of Cyril and Methodius in the activity of the Kyiv Interim Commission for the consideration of ancient acts]. *Kiyivska starovina*, 6 [in Ukrainian].
- Grushevskij, M. (1898). Novi rozvidki z istoriyi davnoyi Rusi [New Intelligence on the History of Ancient Rus]. *Zapysky NTSh*, 18 [in Ukrainian].
- Grushevskij, M. (2002). Vstupnij viklad z davnoyi istoriyi Rusi, vigoloshenij u Lvivskomu universiteti 30 veresnya 1894 r. [Introductory account of the ancient history of Russia, delivered at the University of Lviv on September 30, 1894]. In: Grushevskij, M.S. *Tvory*. Lviv: Svit, 1 [in Ukrainian].
- Kocur, A. (2002). Ukrayinska istorichna dumka ta formuvannya centriv ukrayinoznavstva Naddnipryanshini v I-yij polovini XIX st. [Ukrainian Historical Thought and Formation of Centers of Ukrainian Studies in the Dnieper in the 1st Half of the 19th Century]. *Naukovi zapiski Ternopil'skogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu im. V. Gnatyuka*, 1 [in Ukrainian].
- Korduba, M. (1896). Rozvidki d-ra Rajmunda Fridriha Kajndlya z etnografiiy ruskoyi [Intelligence of Dr. Raimund Friedrich Kindl on Ethnography of the Russ]. *Zapiski NTSh*, 11 [in Ukrainian].
- Krip'yakevich, I. (1923). Ukrayinska istoriografiya XVI-XVIII v. [Ukrainian historiography of the 16th - 18th centuries]. Lviv: Naklad Filosofichnoyi gromadi [in Ukrainian].
- Kulchicka, T. (1990). Periodichni ta serijni vidannya Naukovogo tovaristva im. Shevchenka (1885-1939): Anotovaniy pokazhchik: NTSh u Lvovi; Komisiya bibliografiyi i knigoznavstva [Periodicals and serials of the Scientific Society. Shevchenko (1885-1939): Annotated pointer: NTSH in Lviv; Commission for Bibliography and Books]. Lviv [in Ukrainian].
- Narizhnij, S. (1975). Istorichne Tovaristvo Nestora Litopiscya v Kyevi [Historical Society of Nestor the Chronicler in Kyiv]. *Ukrayinskij istorik – Ukrainian historian*, 1-2 [in Ukrainian].
- Ogiyenko, I. (1992). Ukrayinska kultura. Korotka istoriya kulturnogo zhittya ukrayinskogo naroda [Ukrainian Culture. A Brief History of the Cultural Life of the Ukrainian People]. Kyiv: Dovira [in Ukrainian].
- Timoshik, M. (2002). Vidavnicha diyalnist Kiyivskoyi arheografichnoyi komisiyi [Publishing activity of the Kiev Archeographic Commission]. *Kiyivska starovyna*, 5 [in Ukrainian].
- Stadnik, M. (1910). Gadyacka uniya [Gadyatsky Union]. *Zapiski UNT*, VII, VIII [in Ukrainian].
- Ukrayinske naukove tovaristvo v Kyevi ta istorichna sekciya pri Vseukrayinskij Akademiyi nauk u rr. 1914-1923 (1924). [Ukrainian Scientific Society in Kiev and the Historical Section of the All-Ukrainian Academy of Sciences in 1914-1923]. *Ukraina*, 4 [in Ukrainian].
- Zajceva, Z. (2000). Privat-docentstvo i problemi ukrayinoznavstva v universitetskih kursah na zlami XIX-XX st. [Private Associate Professor and Problems of Ukrainian Studies in University Courses at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries]. *Chetvertij kongres ukrayinistiv: Dop. ta povidom. Istoriya*. Odesa – Lviv – Kyiv: Oberegi, Ch. 2 [in Ukrainian].